

Onderscheid maken

Marin Terpstra

Onderscheid maken

Het geestelijk leven
van de maatschappij

NOORDBOEK

© 2026 Marin Terpstra | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp: René van der Vooren

Omslagbeeld: Foto Marin Terpstra, Kunstwerk © Jan Fabre, *Ik aan het dromen*, 1979 c/o Pictoright Amsterdam 2026 en © Michelangelo Pistoletto, *Divisione e moltiplicazione dello specchio* (spiegeldeling en vermenigvuldiging) 1978.

Boekverzorging: Elgraphic

ISBN 978 94 6471 487 6

ISBN 978 94 6471 526 2 (e-book)

NUR 703

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, Hellingbaas 1, 8401 JH Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

INHOUD

Inleiding	11
Wat is vrijheid van denken?	13
De betekenis van onderscheidingen voor het (vrije) denken	15
Voorbeeld: het onderscheid tussen man en vrouw	17
Hoofdstuk 1 De onderscheiding tussen denken, politiek en godsdienst	21
De logica van onderscheidingen	23
Probleemstelling	25
De (on)bestendigheid van onderscheidingen	27
Een theorie van onderscheidingen	29
Hoofdstuk 2 De nulgraad van het onderscheiden	33
De zuiverheid van het begin	34
Onafhankelijkheid van de wereld: <i>vita activa</i> en <i>vita contemplativa</i>	35
De vorm van het onderscheid	39
Waarnemingsvormen: identificeren en selecteren	40
De existentiële betekenis van onderscheidingen	44
Hoofdstuk 3 Twee manieren om onderscheidingen te begrijpen	48
Onderscheidingen en eenheid	49
Een klassieke en een moderne benadering van onderscheidingen	51

Van mono-contexturaliteit naar poly-contexturaliteit	54
Wereld, waarnemer, andere waarnemers	57
De maatschappij is geen eenheid	59
Hoofdstuk 4 Een anti-hiërarchische en anti-totalitaire logica	62
De politieke betekenis van onderscheiden sferen	62
De opoffering van de vrijheid van denken ten gunste van eenvormigheid en zekerheid	65
Totalitaire logica en idealisering	69
De totalitaire logica is ook een psycho-logica	71
Hoofdstuk 5 Onderscheidingen en maatschappelijke onenigheid	74
Zeggenschap over de eigen leefruimte	76
De vorm van de onderscheiding: neutralisering	79
Ingewikkelde onderscheidingen	82
Hoofdstuk 6 Onderscheidingen – primaire en secundaire theorie	85
Primaire theorie	86
Secundaire theorie en het probleem van het heilige	88
Ruimtelijke en tijdelijke onderscheidingen	91
Hoofdstuk 7 Maatschappelijke onderscheidingen	94
De vraag van de politieke filosofie	94
Het ontstaan van maatschappelijke onderscheidingen	97
De kwetsbaarheid van maatschappelijke onderscheidingen	98
Potentialiteit en actualiteit van maatschappij: overgangsrituelen	101
De religieuze dimensie van de maatschappij	104

Hoofdstuk 8 De andere wereld en het geestelijk leven	107
Maatschappelijk onderscheid: openbaring of openbaarheid?	107
De ervaringswereld en de 'andere wereld'	110
Wereldlijke en geestelijke rangordes	113
De twee polen van de menselijke wereld	117
Nadere bepaling van de maatschappelijke onderscheiding	119
Het onderscheid tussen deze en de 'andere wereld'	122
De wereldlijke enscenering van een geestelijke dimensie	125
De uitvinding van de 'andere wereld'	128
Hoofdstuk 9 Maatgevende orde en interpretatiemonopolie	132
De verschijningsvorm van een maatgevende orde	133
Worden mensen in een maatschappij door één geest geleid?	136
Enkele vooronderstellingen	138
Het maatgevende karakter van een maatschappelijke onderscheiding	141
Hoofdstuk 10 Vrije geesten en maatschappelijke onderscheidingen	146
Soorten van maatschappelijke onderscheidingen	147
Maatschappelijke omgevingen	153
Koppelingen tussen mensen en maatschappelijke ordeningen	156
Afhankelijkheid van koppelingen	157
De politieke mogelijkheden en het vrije denken	160
Hoofdstuk 11 Denkfiguren van geestelijke bevrijding	162
Vluchtbewegingen uit het heden	163
Het publieke en het persoonlijke	164
Het verlangen naar onschuld	167

De anarch	169
Geestelijke macht en geestelijke vrijheid	171
De geestelijke weerstand tegen de wereld	174
De beweging van vrije geesten	178
Het geheime genootschap	182
Besluit	193
Noten	195

‘Als dus niemand afstand kan doen van zijn vrijheid om te oordelen en te denken wat hij wil, maar eenieder volgens het grootste recht van de natuur meester is van zijn gedachten, volgt daaruit dat in het staatsleven er nimmer naar gestreefd kan worden, tenzij met de rampzaligste gevolgen, dat de mensen uitsluitend spreken volgens het voorschrift van de hoogste overheden, hoe verschillende en tegengestelde meningen ze ook koesteren. Want zelfs de geleerdsten kunnen hun mond niet houden, laat staan het eenvoudige volk. Dit is nu eenmaal een algemene fout van de mensen, dat ze hun overwegingen aan anderen toevertrouwen, ook al is zwijgen geboden. Het gewelddadigste is dus het staatsgezag daar, waar de vrijheid om te zeggen en te verkondigen wat men denkt aan de enkeling wordt ontzegd; gematigd daarentegen is het bewind daar, waar deze zelfde vrijheid aan eenieder wordt toegestaan.’ [Benedictus de Spinoza, *Theologisch-politiek traktaat*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 1997, blz.426 (20.4); vertaling Fokke Akkerman]

INLEIDING

Wederom waart er een spook door de wereld. Het kondigt deze keer geen glorende maar een duistere toekomst aan waarin machines het denken van mensen overnemen of zelfs het overgrote deel van de mensheid overbodig maken. Wat zal het lot van de levensvorm 'mens' zijn, wanneer menselijke maaksels onze plaats gaan innemen? Het spook heet kunstmatige intelligentie of kunstmatige informatieverwerking (*artificial intelligence*) en het gevaar is: zelfsturende machines. Het wachten is op het tijdperk waarin dit kunstmatige brein zich in de maatschappij nestelt en het 'politieke lichaam' als een marionet zal laten bewegen. David Bowie voorzag reeds, in een vraaggesprek in 2000, dat internet als een buitenaardse beschaving het menselijk leven op aarde in zijn macht zou krijgen. Honderden miljoenen mensen hebben inmiddels hun eigen geest aangesloten op machines die hen voortdurend voeden met aangename prikkels – met oppervlakkigheid en verslaving als gevolg. De vrees bestaat dat mensen hun zeggenschap over hun persoonlijk en maatschappelijk leven verliezen, voor zover ze die al hebben. Zeggenschap vereist dat mensen zelf denken, en hun gedachten in gesprekken en openbare debatten uitwisselen. Ze moeten weten waar ze aan toe zijn en welke toekomst ze nastreven. De lijdzaamheid waarmee mensen zich door machines laten meevoeren, ongetwijfeld met het idee daarmee hun eigen wensen te kunnen verwezenlijken, staat haaks op de kracht van de Europese beschaving die gelegen is in geletterdheid. Niet het verwerken van een eindeloze stroom van informa-

tie en prikkels, maar het grondig lezen brengt een denken voort dat verbanden kan leren zien. Wat op het spel staat is de vrijheid van denken.

Maxim Februari schrijft in een bijdrage aan het debat over het zogenaamde 'ontlezen': 'Misschien zijn die oude eisen in deze nieuwe tijd wel bij uitstek van belang voor het samenleven. Want zodra mensen niet meer in staat zijn zelf de complexiteit van gedachten en argumenten in veeleisende teksten te begrijpen, zodra ze hun eigen gedachten niet meer kunnen vormen, niet kunnen abstraheren en niet voldoende kennis in huis hebben om kritisch burgerschap uit te oefenen, worden ze kwetsbaar tegenover de macht. (...) Democratie is gebaat bij het ongenadige en harde proces van het lezen zelf, het tekortschieten van je begrip, het bijstellen van je interpretatie door de interpretatie van anderen serieus te nemen. Democratie gedijt bij zelf denken.'¹ De lezer is gewaarschuwd: het boek dat nu voor u ligt, biedt denkoefeningen aan. Ik heb het ook geschreven nadat ik teksten van anderen grondig heb gelezen en daarover vervolgens 'hardop' heb nagedacht.

De nu volgende verhandeling betreft de betrekking van het denken tot de maatschappelijke en politieke orde. Hannah Arendt merkte in een vraaggesprek ooit op dat denken gevaarlijk is, of kan zijn, maar dat niet denken nog gevaarlijker is. Houden mensen op zelf te denken, dan slokt de maatschappij of het Grote Kunstmatige Brein hen op. Deze betrekking vooronderstelt een *onderscheid*, een verschil tussen de sfeer van het denken en de sfeer van het maatschappelijk leven. Het is een oude sociologische wijsheid dat hoezeer mensen ook opgaan in hun maatschappelijk bestaan – hun werk, omgang met instellingen, vriendenkring, verenigingen, gezin en familie – er altijd een ruimte vrij blijft die niet maatschappelijk is. Mensen zijn nog iets anders dan hun sociale rol, en dit 'nog iets anders' bevat de mogelijkheid tot afwijkingen.² Deze ruimte maakt ook dat de maatschappij niet totaal (of totalitair) is, geen gesloten eenheid, maar zich kenmerkt door verscheidenheid en onenigheid – en daarmee door vrijheid. Dit

boek verkent dit onderscheid tussen vrije ruimte en maatschappij, en bovenal het verschil in de aard van de onderscheidingen die in beide sferen optreden.

Wat is vrijheid van denken?

Er bestaat een innerlijke en een uiterlijke vrijheid van denken. De innerlijke vrijheid van denken tot het uiterste doorgedacht behelst dat ik altijd anders kan denken, de ene keer dit, de andere keer dat, of dat ik op verschillende manieren kan denken en niet gebonden ben aan één denkwijze. Voor het bestaan van innerlijke vrijheid is het voldoende dat een gelijk blijvende geestelijke identiteit ontbreekt, en een mens in een geestelijk pluriversum leeft. De uiterlijke vrijheid van denken houdt in dat het uiten van bepaalde gedachten geen voorrecht is of achterstelling of uitsluiting met zich meebrengt. Zelfs als een grote meerderheid van mensen een bepaalde denkwijze aanhangt, betekent vrijheid in beginsel dat een minderheid van de mensen daaraan niet gebonden is, en dus het recht behoudt anders te denken. Een begrip van de uiterlijke vrijheid van denken is strikt genomen verbonden met de vrijheid van meningsuiting, aangezien alleen de uiting van gedachten voor het bestaan of ontbreken van een uiterlijke of objectieve vrijheid van belang is. Meningsuiting is dan uiteraard onderscheiden van het aanvallen, beledigen of kwetsen van mensen, en betreft alleen het uiten van zakelijke gedachten. Mensen geven in hun uitingen iets van hun eigen geest bloot. Het belang van uiterlijke vrijheid is mede dat mensen niet tot huichelarij worden gedwongen, en zonder schroom of terughoudendheid deel kunnen uitmaken van een menselijke gemeenschap.

Het denken gaat vooraf aan het uiten van gedachten of meningen. Daarom is een belangrijke vraag of de uiterlijke vrijheid van denken ook wortelt in een innerlijke vrijheid van denken. Maar wat houdt dat laatste in? Een begrip van de innerlijke of subjectieve vrijheid van denken is moeilijker te vatten, aangezien – zoals ik verderop zal betogen – een soort nulpunt van het denken

onbereikbaar is. Men denkt altijd al, en wel bepaalde gedachten en niet andere, die wortelen in wat je altijd al bent en zijn verankerd in je geschiedenis en ervaringsruimte. Is een mens dan nog wel vrij om te denken? Volstrekte vrijheid lijkt hier uitgesloten. Niettemin kan men meer of minder standvastig zijn in een denkwijze, meer of minder soepel in het veranderen van de eigen gedachten, meer of minder ontvankelijk voor onbekende of vreemde gedachten. Er is *ruimte* voor vrij of anders denken – dat is de kern.

Het valt niet te ontkennen dat de maatschappelijke omgeving invloed heeft op wat mensen denken, onafhankelijk van de uiting van dergelijke gedachten, en omgekeerd dat het uiten van gedachten invloed heeft op die omgeving. Die invloed kan meer of minder sterk, meer of minder bindend zijn. Ik onderscheid grofweg drie mogelijke gestalten wanneer het gaat om de inhoud van het denken en de ruimte die hier gegeven is. De eerste twee gestalten vormen de uitersten, de derde gestalte betreft alles wat daartussen ligt. (1) De vrijheid van denken is volledig: er zijn geen belemmeringen voor het denken of het uiten van gedachten. Alles is een *vrije of open kwestie*, dat wil zeggen: er zijn geen vooraf gegeven voorwaarden voor conclusies. (2) De vrijheid van denken is begrensd of ingekaderd door een *orthodoxie* die in het uiterste geval verbiedt dat mensen zelf denken, aangezien wat te denken is in de menselijke wereld op onaantastbare wijze is vastgelegd. (3) De vrijheid van denken is begrensd door een *orthopraxie*, dat wil zeggen een kader van communicatie bestaande in maatschappelijke, politieke of wettelijke voorschriften die een bepaalde manier van leven en zich uiten voorschrijven.³ Dit kader begrenst het handelen, maar laat de innerlijke vrijheid van denken onberoerd of is mogelijk zelfs terughoudend wat betreft het antwoord op uitingen van afwijkende gedachten. Dat laatste betekent bijvoorbeeld dat een burger zich in de praktijk aan de bestaande wetten moet houden, maar ook het recht heeft openlijk te pleiten en te ijveren voor wijziging of afschaffing van een wet, dan wel het invoeren van een nieuwe wet.

De betekenis van onderscheidingen voor het (vrije) denken

De achterliggende vraag is dan: hoeveel innerlijke en uiterlijke vrijheid van denken verdraagt een menselijke gemeenschap, of is verenigbaar met het voortbestaan van een menselijke gemeenschap? Daarover verschillen de meningen. Sommigen menen dat te veel uiterlijke vrijheid van denken een gevaar oplevert voor de gemeenschap, anderen zien juist omgekeerd een al te sterke begrenzing van denken en vrije uitwisseling van gedachten als een groot gevaar voor het voortbestaan of de verbetering van de gemeenschap. Sommigen pleiten voor een vorm van censuur en inquisitie, anderen voor een vrije openbaarheid. Een van de eerste pleitbezorgers voor de (uiterlijke) vrijheid van denken is Spinoza, die in 1670 anoniem een theologisch-politiek traktaat deed verschijnen met als slothoofdstuk een verdediging van de *libertas philosophandi*, wat ik hier vrijmoedig vertaal als 'vrijheid van denken'. (Zie ook het motto in het begin van dit boek.) Het geschrift werd al snel verboden, beleefde vele herdrukken in de clandestiene wereld van het boekenverkeer en had daarom veel invloed.⁴ De nu volgende tekst is mede een bespiegeling die haar aanleiding vindt in dit geschrift van Spinoza. Ik zal daar nog regelmatig op terugkomen.

Wat ik toevoeg aan dit beruchte en beroemde pleidooi voor de vrijheid van denken is een nadere uitwerking van de verhouding en het verschil tussen denken en maatschappij, hetgeen verband houdt met het onderscheid tussen innerlijke en uiterlijke vrijheid van denken. Denken is onderscheiden, of werkt met onderscheidingen. Men denkt aan dit en niet dat. Of men beschouwt de eigen gemoedstoestand vanuit het oogpunt van het onderscheid tussen toename of afname van levenskracht of het vermogen tot denken en handelen (zoals gebeurt in Spinoza's *Ethica*), en stelt vast dat men vandaag blijmoediger of neerslachtiger is dan gisteren. Onderscheidingen spelen ook een sturende en ordenende rol in het menselijk verkeer: gesprekken, overleggen, onderhandelingen enzovoort. Ze bepalen wat ter sprake komt en wat niet, of in

welke richting de gedachtewisseling gaat. Men kan hier spreken van een praktijk van onderscheiden.⁵ En het belangrijkste is ten slotte dat onderscheidingen een beslissende rol spelen in de vormgeving van de maatschappelijke en politieke orde of ordeningen. Dat heeft tot gevolg dat de vrijheid van denken niet onschuldig is, en dat omgekeerd maatschappelijke en politieke ordeningen in belangrijke mate de ruimte voor het denken bepalen.⁶

De macht van onderscheidingen blijkt het sterkst wanneer groepen of nationale staten tegenover elkaar komen te staan, de spanning toeneemt of zelfs oorlog uitbreekt en daarmee de geweldadige scheidslijn van het front ontstaat. Dan is het zaak partij te kiezen en is het vrije denken niet welkom, behalve als het in dienst staat van 'de goede zaak'. Dat laat omgekeerd zien dat het vrije denken graag neutrale sferen opzoekt, waar onderscheidingen niet gelden of veeleer onderwerp van bespiegeling zijn. Het denken zet onderscheidingen op losse schroeven en ontmoet daarom het wantrouwen of zelfs de vijandigheid van degenen die aan bepaalde onderscheidingen hechten en daaraan een identiteit ontleen. Mensen kunnen zich vereenzelvigen met één kant van een onderscheid: Nederlander en niet Europeaan zijn bijvoorbeeld. De maatschappelijke en politieke orde eist dit vaak ook van mensen in de vorm van een of andere loyaliteitsverklaring. Het denken kan een belangrijke rol spelen in het doorbreken van de macht van onderscheidingen, al was het alleen maar door te wijzen op verschillende manieren om ermee om te gaan. Beide aspecten zal ik in navolging van Carl Schmitt intensivering en de-intensivering van onderscheidingen noemen.⁷ Deze twee tendensen zien we bijvoorbeeld terug in de strijd rond een van de belangrijkste onderscheidingen: man en vrouw. Een korte bespreking maakt duidelijk wat het belang is van een onderzoek naar onderscheidingen in het licht van de spanning tussen het vrije denken en de maatschappij.